

700 HONDERD JAAR LITERATUUR IN ENSCHEDE?

Gijs Ornée

Gijs Ornée studeerde Nederlandse taal en letteren aan de universiteit van Nijmegen. Hij studeerde af op een handschrift van Aagje Deken bij professor Piet Buynsters. Na zijn studie verdiende hij zijn geld met invalbaantjes als docent Nederlands (daar waren er toen veel van) en als semi-professioneel drummer in allerlei (jazz)bandjes. In 1988 werd hij leraar Nederlands op het Jacobus College in Enschede. Met zijn toenmalige collega Joop Vermeer richtte hij eind jaren ‘90 Ornée&Vermeer Tekstbureau op. Met dat bureau schreven en redigeerden zij allerlei zakelijke teksten, maar ze schreven ook gelegenheidsge-dichten, liedjes en musicals.

Daarnaast werkte Gijs Ornée voor het tijdschrift JazzNu, waarvoor hij recensies en interviews maakte. Op de Volksuniversiteit Enschede gaf en geeft hij een cursus moderne Nederlandse literatuur. In 2000 gaf hij de Drienerwolde lezing over het werk van Harry Mulisch, met de vraag hoe je dat werk moet lezen.

In 2012 werd Ornée leraar Nederlands op het Noordik Lyceum in Almelo. Hij raakte daar betrokken bij een onderzoek waaruit twee interventies kwamen die ervoor zorgen dat leerlingen hun toetsvragen beter beantwoorden. Over die methode heeft hij in verschillen-de (onderwijs)bladen gepubliceerd en geeft hij workshops op scholen.

In 2024 ging hij met pensioen, maar dat betekent geenszins dat hij stil ging zitten. Hij geeft nog steeds workshops op scholen, is bestuurslid bij de SLME en Jazzpodium Hengelo, speelt in drie verschillende bandjes en schrijft voor online jazzblad Jazzflits

Uitgave: Stichting Literaire Manifestaties Enschede

© 2025 Gijs Ornée

Foto's op omslag komen uit foto-archief Museum Hengelo

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toe-stemming van de auteur.

700 HONDERD JAAR LITERATUUR IN ENSCHEDE?

33e Drienerwoldelezing, 23 november 2025
Gijs Ornée

De SLME houdt jaarlijks een Drienerwoldelezing; een niet eerder gepubliceerde lezing van wetenschappelijk gehalte over een literair of aan de literatuur verwant onderwerp.

De tekst van de lezing wordt in essayvorm uitgegeven door de SLME en toegestuurd aan de vrienden en andere begunstigers van de Stichting. Daarnaast wordt ook een presentemplaar gezonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Overige geïnteresseerden kunnen het essay bestellen via info@slme.nl. Kosten € 7,50 per stuk. Dit geldt ook voor de lezingen uit voorgaande jaren, waarvan nog een beperkte voorraad beschikbaar is.

Een overzicht van de Drienerwoldelezingen sinds 2000 kunt u vinden op de SLME website: www.slme.nl

Ook kunt u op deze website verdere informatie vinden over de SLME.

700 HONDERD JAAR LITERATUUR IN ENSCHEDE?

Gijs Ornée

Inleiding

Zoals u wellicht gezien heeft, heb ik achter de titel van deze lezing een vraagteken gezet. Waarom heb ik dat gedaan? Dat heeft te maken met drie onzekerheden die maken dat die bewering nogal lastig te bewijzen is. Laat ik beginnen met het woord 'literatuur'. U kunt zich vast nog wel herinneren uit uw middelbare schooltijd, dat u bij het vak Nederlands sommige boeken niet voor uw leeslijst mocht lezen, omdat die niet tot 'de literatuur' behoorden. Als u dan aan uw lera(r)es Nederlands vroeg wat literatuur dan was, kreeg u vermoedelijk een vaag antwoord. Er bestaat namelijk geen fatsoenlijke definitie van wat literatuur is. Als strijdvaardige student Nederlandse taal- en letterkunde riep ik enthousiast, tijdens een college over dit onderwerp, dat volgens mij alle geschreven taal bij de literatuur hoorde. De professor van dienst vroeg vervolgens belangstellend of ik van het telefoonboek genoten had, en van de folders van de Hema en van de nieuwsberichten in de krant. Voor deze lezing heb ik mijn definitie van literatuur toch maar een beetje bijgesteld. Ik heb er het volgende van gemaakt: alle verhalen en poëzie, lang of kort, die 'ter leering ende vermaak' zijn geschreven of verteld.

De tweede onzekerheid komt voort uit de tijdsspanne: 700 jaar. Wat er in 1325 en in de eerste paar eeuwen daarna allemaal geschreven werd in Enschede, is nogal onduidelijk. Ik moet u daarvoor even meenemen naar

de middeleeuwen. Het is belangrijk om te weten dat de boekdrukkunst nog niet bestond. Die werd in 1439 door Johannes Gutenberg uitgevonden en het duurde nog tot eind vijftiende eeuw voordat boeken in enigszins grote aantallen werden gedrukt. Dat betekent dus, dat er van teksten van voor die tijd alleen maar handschriften bewaard zijn gebleven. Of liever gezegd: niet bewaard zijn gebleven. Er zijn vier belangrijke verzamelingen van handschriften: het *Comburgse* handschrift in Gent, met o.a. Van den Vos Reynaerde, het *handschrift-Van Hulthem* in Brussel, met o.a. de Reis van Sint Brandaan en tien toneelstukken, het *Gruuthusehandschrift* in Brugge, met o.a. het beroemde Egidius lied (en schunnige liedjes over priesters en monniken) en het *Haags Liederenhandschrift*, met vooral hoofse poëzie. U ziet, deze verzamelingen komen uit Gent, Brussel, Brugge en Den Haag. En dus niet uit Enschede. De steden in de zuidelijke Nederlanden, het huidige België, waren in de middeleeuwen de grote steden die ertoe deden. Amsterdam was een dorp en Enschede was een nederzetting, ondanks dat het in 1325 van de bisschop van Utrecht stadsrechten kreeg. U begrijpt, in zulke kleine nederzettingen was er weinig geld om mooie verhalen op te (laten) schrijven. Papier, perkament in die tijd, was duur en voor schrijven, met ganzenveer en een potje inkt, had je veel tijd nodig en die had de gemiddelde agrariër in Enschede niet.

De derde onzekerheid heeft te maken met tijd, plaats en auteur: wie heeft wat waar en wanneer geschreven? De middeleeuwse schrijvers, of de kopiisten die een verhaal opschreven, vermeldde alle drie de gegevens niet. Wie Van den Vos Reynaerde heeft geschreven, weten we niet. Ja, er staat in de beginregels dat het gemaakt is door ‘Willem die Madocke

maecte.’ Het boek Madocke is nooit boven water gekomen en wie die Willem dan was, weten we ook niet. Een jaartal van uitgave staat ook niet in het boek en waar het is geschreven, is ook onbekend. Toch is er wel iets te zeggen over de herkomst van een verhaal. In de middeleeuwen bestond het ABN nog niet, dus iedereen schreef in zijn of haar eigen dialect. Etymologen, die de herkomst en geschiedenis van woorden bestuderen, en dialectologen kunnen tamelijk nauwkeurig bepalen in welk dialect een werk geschreven is. Dat Van den Vos Reynaerde uit de Zuidelijke Nederlanden komt en ergens in de tweede helft van de dertiende eeuw geschreven moet zijn, is daarmee wel duidelijk.

In Enschede en de rest van Twente, werden (en worden) allerlei varianten van het Nedersaksisch geschreven en gesproken. Op basis van de gebruikte taal kun je dus bepalen of een werk uit deze streken komt.

Goed, na deze korte inleiding, hoop ik dat u mij wilt toestaan een aantal werken te bespreken uit de middeleeuwen, waarvan ik weet dat ze in Twents dialect zijn geschreven of doorverteld, maar waarvan ik niet weet of ze uit Enschede komen en wanneer ze precies geschreven zijn. Na de middeleeuwen kan ik over de werken uit de 17e tot en met de 21e eeuw duidelijker zijn. Ik ga zeker niet alle schrijvers en werken bespreken, want dan zit u hier morgenochtend nog. Ik beperk me daarom tot de belangrijkste, meest opzienbarende en soms ook onverwacht onbekende schrijvers en hun werken.

Middeleeuwen

Als het om de middeleeuwen gaat, is Enschede/Twente rijk aan een grote verscheidenheid van sagen, legenden, volksverhalen, gedichten en liedjes. Veel daarvan zijn altijd mondeling doorverteld, maar in latere tijden zijn er ook veel opgeschreven. Laat ik dicht bij huis beginnen. Zijn er hier mensen die uit Glanerbrug komen? Zo ja, dan moet u straks goed oppassen als u weer naar huis gaat, want volgens de middeleeuwse overlevering is de weg van Enschede naar Glanerbrug levensgevaarlijk. Ooit was er iemand op pad van Enschede naar Glanerbrug met een beurs vol geld, toen hij door een rover werd overvallen en gedood. Vlak voor hij stierf, sloeg de arme ziel nog eenmaal zijn ogen op en zei: 'De blaar op de beume zölt ow nog verroan' (de bladeren aan de bomen zullen u nog verraden). De rover verstopt het geld op een veilige plaats, trouwt later met een rijke vrouw en wordt een welgesteld en geacht man. Jaren later staat de rover voor het raam van zijn huis en ziet hij de bladeren aan de bomen in de wind bewegen. Hij denkt terug aan wat de man die hij vermoord heeft hem vertelde vlak voor hij stierf en hij moet glimlachen, omdat de voorspelling nooit is uitgekomen. Dan komt zijn vrouw de kamer binnen. Ze ziet dat haar man staat te glimlachen en vraagt hem waarom hij dat doet. Op die vraag wil hij uiteraard geen antwoord geven, maar, zoals we weten uit de eveneens middeleeuwse, ridderroman Karel ende Elegast, is 'vrouwenlist menichvout, sijn si ionc sijn si out,' (vrouwen kennen veel listen, of ze nou jong of oud zijn) dus houdt zij vol en weet ze hem te verleiden tot het vertellen van zijn geheim. Dat had hij beter niet kunnen doen. Ze verlaat hem direct, geeft hem aan en de rover wordt gevangengenomen en opgehangen. Zo hebben de blaadjes aan de

boom hem indirect verraden.

Mocht u de tocht van Enschede naar Glanerbrug toch overleven, dan bent u echter nog steeds niet veilig. U komt namelijk langs het kleine tolhuisje en daar woont een heks. Zij is vooral gevaarlijk voor jagers die in Duitsland willen gaan jagen. Ze is bij machte hen van hun geluk te beroven, zodat zij niks vangen. Overigens moesten die jagers op weg naar Duitsland sowieso oppassen, want de weg van Glanerbrug naar Gronau was de helweg. Volgens een oude profetie zouden wel tienduizend soldaten in witte pakken via die weg naar Enschede trekken. Volgens het verhaal zullen de overwonnenen zo snel vluchten, dat je rustig je hammen op de heg te drogen kunt leggen, want ze hebben geen tijd die mee te nemen. Laten we hopen dat in deze roerige tijden deze profetie niet alsnog uitkomt.

Nog eentje uit Enschede. U kent vast hotel Hölterhof in het Aamsveen wel. Dit hotel is vernoemd naar een kasteel dat daar ooit gestaan zou hebben. In 1597 was de heer van Holte, een roofridder, daar de baas. Hij woonde er met zijn bende en de bewoners van Enschede werden doorlopend door hem en zijn bendeleden beroofd. In 1597 vroegen de Enschedeërs aan de toen over Gelderland, Utrecht en Overijssel heersende stadhouder prins Maurits, of hij iets wilde doen tegen deze kwalijke roofridder. Dat wilde Maurits wel. Hij viel het slot aan en nam de heer van Holte en zijn bendeleden gevangen en stak het slot in brand (daarom is er nooit iets van teruggevonden). Het land werd vervolgens aan alle inwoners van Enschede geschonken en kreeg daarom de naam 'Allemansveld.' De Allemansveldweg loopt tegenwoordig van de

Hölterhofweg naar de Knalhutteweg. De roofridder en zijn kompanen werden opgehangen op de Galgenmörsch, gelegen aan de huidige Hengelose straat. Mocht u daar ooit iets vreemds hebben bespeurd, dan mag u ervan uitgaan dat u de daar rondspokende roofridder hebt getroffen.

Tot slot van deze middeleeuwse literaire periode moet ik u natuurlijk iets vertellen over de witte wieven, want over deze dames doen vele verhalen de ronde. In het algemeen komen verhalen over witte wieven in veel landen voor. Duitsland, Frankrijk, Engeland en Ierland hebben ook hun verhalen over witte wieven. In Twente zijn het feeën die in kleine (graf)heuveltjes of terpen wonen. Ze komen 's nachts tevoorschijn als witte nevels op heide- en moerasgronden. Ze verleiden mensen om hen te volgen en die mensen komen dan nooit meer terug. Enigszins gewelddadig zijn de dames trouwens ook. Als ze worden beledigd of uitgedaagd, mogen ze graag de vluchtende mensen een bijl achterna gooien. Zo was er ooit een boerenknecht uit Borne die een stok met een ijzeren punt (een spit) in een heuvel (een belt) had gestoken. Hij wist op zijn paard te ontkomen, maar de witte wieven gooiden hem wel een bijl achterna. Gelukkig miste die zijn doel, hij belandde in de 'stiepel' van de boer z'n schuur. Een stiepel is een verticale, uitneembare middenstijl die de twee schuurdeuren afsluit. Er zijn meerdere verhalen over witte wieven bekend, waarbij de geworpen bijl in de stiepel belandt.

Bij die boer uit Buurse belandt er echter iets anders in de stiepel. Op het erf van de boer is een bruiloftsfeest aan de gang en hij merkt op dat zijn burens, de witte wieven van de Langenbelt, niet zijn uitgenodigd.

De ‘brulfteneuger’ onderneemt actie. Ik moet nu even uitleggen wat een brulfteneuger is. Dat is een bruiloft-uitnodiger, een persoon die met een ‘goastok,’ een speciaal soort wandelstok, de gasten voor de bruiloft uitnodigt. Omdat hij bij de meeste mensen waar hij aankomt, een alcoholische versnapering krijgt, is die goastok noodzakelijk om hem, naarmate de tocht vordert, enige ondersteuning te bieden. Goed, de brulfteneuger uit Buurse gaat naar de naastgelegen Langenbelt om de witte wieven alsnog uit te nodigen. Daartoe neemt hij een dode kat aan een braadspit mee en gooit die tegen de heuvel, ondertussen roepende dat als ze nog meer willen eten, ze van harte zijn uitgenodigd op het bruiloftsfeest. Ik weet niet of het aan de gebraden kat of aan de te late uitnodiging ligt, maar de witte wieven worden hier niet blij van. Ze gooien de brulfteneuger, die het inmiddels op een lopen heeft gezet, de dode kat naar het hoofd. Die kat belandt weer op de stiepel, waarbij de splinters eraf vliegen.

Of witte wieven van dode kat houden weet ik dus niet, maar ik weet wel dat ze van pannenkoeken houden en dat ze heel aardig kunnen zijn. Dat vertelt een mooi verhaal over witte wieven uit Bathmen. Daar heeft een boer zijn boekweit gemaaid en dat moet nu een paar dagen blijven liggen voordat het in schoven gebonden kan worden. Maar de boer is slim.

Bij volle maan laat hij een schotel pannenkoeken op het land achter. Als hij de volgende morgen terugkomt, is zijn boekweit keurig in schoven gebonden en zijn de pannenkoeken op. Dat is het werk van hulpvaardige witte wieven volgens het verhaal.

Nu kan ik u nog gaan vertellen over Mannes uit Enschede, of over de gloeiende man of over het spookhuis aan de Brinkstraat, maar ik heb beloofd dat u hier niet tot morgenochtend hoeft te zitten, dus ik stop nu met het bespreken van de middeleeuwse Twentse en/of Enschedese literatuur. Als u er meer van wilt weten, raad ik u aan het boek ‘Oet et laand van aleer: Twentsche vertelsels (1921) van Cato Elderink te lezen. Ook kunt u het ‘Overijsselsch sagenboek’ van J.R.W. Sinninghe uit 1936 lezen. Dit boek staat online op Delpher. Een derde werk dat ik u wil aanraden is ‘Uit het land van katoen en Heide’ (1925) van J.J. van Deirse.

Geen middeleeuwse ridderverhalen of epische dierdichten in Enschede, maar wel heel veel mooie sagen, legenden, volksverhalen en wat dies meer zij. Wat mij betreft dus meer dan genoeg literatuur in het middeleeuwse Enschede.

17e en 18e eeuw

Ik wil mijn blik nu graag richten op de 17e en 18e eeuw. Ik zal u eerst vertellen wat ChatGPT mij over de literaire ontwikkelingen in die tijd in Twente weet te vertellen. Ik citeer: ‘De 17e en 18e eeuw kennen weinig bekende letterkundige figuren die expliciet in Twente actief waren. De historische en culturele infrastructuur in Twente richtte zich in die periodes méér op geloof, landbouw en textiel dan brede literaire productie.’

Ik vrees dat ChatGPT wel een beetje gelijk heeft. Twente en ook Enschede

kent geen equivalenten van de grote namen uit de 17e eeuw zoals Joost van den Vondel, Constantijn Huygens of Pieter Corneliszoon Hooft. En ook grootheden uit de 18e eeuw, zoals Betje Wolff en Aagje Deken of Hiëronymus van Alphen ('Jantje zag eens pruimen hangen') komen helaas in het Twentse niet voor. Als het om het oosten van het land gaat, zijn het vooral Deventer en Zwolle waar op literair gebied iets gebeurt, maar die steden vind ik niet passen bij een verhaal over Enschede.

Dat wil niet zeggen dat er in Twente helemaal niets geschreven of verteld werd. Religieuze verhandelingen van allerlei geestelijken zijn er wel en uiteraard werden de volksverhalen nog gewoon doorverteld en er kwamen ook nieuwe verhalen bij.

Eén zo'n nieuw verhaal uit de Twentse achttiende eeuw kan ik niet onbesproken laten. Het gaat om een sage die eigenlijk geen sage is, omdat het allemaal echt gebeurd is (of schijnt te zijn). Ik heb het uiteraard over het verhaal van de beruchte crimineel Klaas Annink, beter bekend als Huttenkloas (1710 – 1775). Het is een super bekend verhaal over een Twentse dagloner die in een soort hutje in de buurt van Bentelo woonde. Omdat hij met zijn werk te weinig verdiende, beroofden hij en zijn zoon Jannes allerlei mensen, waarbij ze er niet voor schuwden de slachtoffers ook om het leven te brengen. Zoals u ongetwijfeld weet, leeft dat verhaal tot op de dag van vandaag, want afgelopen september kon u op het Hulsbeek de theatervoorstelling over Huttenkloas bijwonen. In de Oudheidkamer van museum Palthehuis in Oldenzaal kunt u de dwangstoel waarop Huttenkloas na zijn arrestatie werd vastgezet nog zien.

Met uw welnemen laat ik de literaire ontwikkelingen in Enschede en Twente in de 17e en 18e eeuw nu achter mij. Dat geeft mij ook meer ruimte, om u te vertellen over die ontwikkelingen in de 19e en 20e (en een stukje 21e) eeuw en die ruimte heb ik nodig want in de 19e en 20e eeuw neemt de literaire ontwikkeling in Enschede en Twente een hoge vlucht. Omdat ik het over 700 jaar literatuur in Enschede zou hebben, zal ik me vooral op de stad toeleggen, maar zo af en toe maak ik een uitstapje iets buiten de stadsmuren.

19e eeuw

De negentiende eeuw is voor Enschede de belangrijkste eeuw ooit, want dan begint de textielindustrie groot te worden. Van Heek & Co begint in 1780 en zal tot 1967 gezichtsbepalend zijn voor Enschede. Nou moet u zich bij het begin van die industrie ook weer niet al te veel voorstellen: in 1862 had Enschede 4500 inwoners, die overigens bijna volledig in de textielindustrie werkzaam waren. Dat aantal groeide echter snel na de derde (of vierde, 1125, 1517, 1750, 1862) stadsbrand uit dat jaar. Bij de wederopbouw van de stad, namen de textielbaronnen het initiatief. De wijken De Krim, Pathmos en de Laares werden voor de fabrieksarbeiders gebouwd en ook stadsparken als Het Volkspark, G.J. van Heekpark en het Thomas Ainsworthpark kwamen in de loop der jaren tot stand.

Waarom vertel ik dit stukje Enschedese geschiedenis? Omdat er door deze ontwikkelingen meer mensen in Enschede kwamen wonen en meer mensen betekent ook altijd meer literatuur.

Voor al aan het eind van de 19e eeuw, na 1862, neemt de literatuur een vlucht. Toch wil ik u een fraai stukje literatuur uit het begin van de 19e eeuw niet onthouden. Ik neem u daarvoor mee naar de Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren uit 1836. Zoals het hoort bij een almanak, staan er zeer uiteenlopende artikelen in het boekje, bijvoorbeeld over de kalender en de opkomst en ondergang van de zon in dat jaar, de data van belangrijke verjaardagen, over de geschiedenis van Hardenberg enz. Er staan echter ook gedichten in deze almanak. Van de Almeloër G. ten Bruggencate staat er een mooi vers onder de titel 'Het leven'. W. van der Linde uit Deventer schreef een moralistisch gedicht over 'De bekeerde dronkaard' en G.J. Kronenberg een fraai religieus natuurgedicht over 'De sneeuwvlok'. Er staat echter ook een proeve van een Overijsselsch woordenboekje in van de Deventer dominee en dialectkundige J.H. Halbertsma. Deze Halbertsma gebruikt een Enschedees bruiloftslied, om te laten zien dat plat Enschedees afwijkt van het 'gewone' Overijsselsche dialect. Het gaat om het 'Twenther Brul'fteleed' van Benjamin Willem Blijdenstein uit 1812. Deze Benjamin Willem Blijdenstein hoort bij de textielfamilie Blijdenstein, de eerste textielfamilie in Enschede. Voor wie hij dit bruiloftslied van 28 strofen schreef, is mij niet helemaal duidelijk geworden (gouden bruiloft Ten Cates?), maar het geeft in elk geval aan, dat ook in Enschede de poëzie leefde. Overigens denk ik dat de vader van Benjamin Willem, Jan Bernard Blijdenstein, niet heel blij is geweest met dit gedicht in de streektaal. Uit een brief aan Benjamin Willem, die in zijn jonge jaren op een kostschool zat, citeer ik de volgende opmerking van de vader over de brieven die Benjamin Willem hem vanuit de kostschool stuurde: 'Uwe brieven die gij schrijft voldoen mij zeer wel, voor zoveel de stijl betreft, dog zij zijn allen slordig en slegt geschreven.'

En dikwels kwalijk gespeld. Ook vergeet gij punten, komma's en andere onderscheidingstekens.' Hoewel ik denk dat we de vader van de arme Benjamin Willem tegenwoordig een taalnazi zouden noemen, wilde ik u dit citaat toch niet onthouden, omdat het aantoont dat taal en schrijven, in elk geval in de hogere kringen, aanzien begonnen te krijgen.

Aan het eind van de negentiende eeuw komt die taal ook bij de, dan inmiddels talrijke, fabrieksarbeiders terecht. Niet dat die konden lezen of schrijven, maar zij storten zich indirect op de literatuur door toneel te gaan spelen. Er zijn maar liefst drie toneelverenigingen: Victoria, Meer Licht en de Sociaal democratische toneelvereniging. Victoria ('voor lieden van de arbeidende stand') speelt voor het eerst in 1882 in het Volksparkgebouw. Regisseur en oprichter is fabrieksarbeider Toone Beumers die niet kan lezen en schrijven. Hij laat zich de toneelstukken voorlezen en leert ze dan uit zijn hoofd. Eén van de belangrijkste spelers bij deze club is Johannes van het Reve, inderdaad, de grootvader van Gerard en Karel van het Reve. Toneelvereniging Meer Licht verandert haar naam in Enschede's Vrije Toneel en zoals u wellicht weet, bestaat die club nog steeds. In het begin krijgt deze vereniging prachtige recensies in het socialistische blad Recht door Zee. Een kort citaatje uit één van de recensies: 'Zo ontwaakt ook bij het volk de kunst en stijgt ze steeds hoger, waardoor ook het volk zelf omhoog gaat uit het zedelijke moeras waarin 't nog over het algemeen rondspartelt.'

In de hogere (textiel)kringen was men, zoals u zag aan het commentaar van Jan Bernard Blijdenstein op de brief van zijn zoon, al uit dat zedelijke moeras ontsnapt. Al eerder noemde ik Cato Elderink, Jacques Sinninghe

en Jacobus van Deinse die alle drie aan het begin van de twintigste eeuw de prachtige volksverhalen, sagen, legenden, mythen, sprookjes en gedichten uit het Twentse land te boek stelden. Cato Elderink was familie van de Blijdensteins en Jacobus van Deinse was chef bij Jannink & Zonen. Tja, als je geld hebt, heb je ook tijd om te schrijven.

20e eeuw

U merkt dat ik inmiddels in de 20e eeuw ben aanbeland. Ik kan u vertellen dat in die eeuw de literatuur in Enschede grote vormen aanneemt. Heel veel schrijvers van naam wonen in of nabij Enschede. Zoals ik al twee keer gezegd heb, wil ik niet dat u hier tot morgenochtend zit, dus ik heb een keuze gemaakt uit de schrijvers die ik wil behandelen.

Ik begin echter niet met een schrijver, maar met een leraar Nederlands die ongelofelijk belangrijk is geweest voor de literatuur in Enschede. Zelfs voor de naamgeving van deze lezing, de Drienerwolde lezing, is hij van belang. Ik heb het over Willem van Leeuwen, die in 1895 in Amsterdam werd geboren, maar in 1924 leraar Nederlands werd aan Het Enschedees Lyceum. Hij werd ook meteen bestuurslid en later directeur van de Volksuniversiteit Enschede en ging literaire kritieken schrijven voor Dagblad Tubantia. Voor 3 cent per regel, schreef hij er uiteindelijk meer dan 1250. Van Leeuwen ging wonen in een huurhuis van de familie van Heek in Driene, tussen Hengelo en Enschede, dat de naam 'Drienerwolde' had. Als leraar Nederlands wist hij zijn leerlingen te enthousiasmeren en inspireren voor de literatuur. Twee dichters die later beroemd zouden worden, zaten bij hem in de klas: Bert Schierbeek

uit Glanerbrug en de iets minder bekende, en later als onderwijzer naar Suriname vertrokken, Frits Dalenoord. Schierbeek zegt over Van Leeuwen: ‘Ik denk dat ik in Van Leeuwen de eerste man heb ontmoet voor wie cultuur het meest wezenlijke op de wereld was. En hij maakte dat duidelijk, elke dag, in zijn lessen. Hij opende werelden voor wie ogen had die wilden zien....’ Dit citaat komt uit ‘Schatbewaarder tussen coryfeeën,’ een boekje over leven en werk van Van Leeuwen. Schierbeek werd later zoals u weet een beroemd dichter die bij de Cobra groep hoorde en zijn gedichten zijn niet altijd even makkelijk te begrijpen.

Dat hermetische karakter had zijn werk al toen hij bij Van Leeuwen in de klas zat. Hij leverde ooit een opstel in waarover Van Leeuwen zei: ‘Ja Bert, ’t is geloof ik eigenlijk wel goed, maar ik snap er niets van.’

Als directeur van de Volksuniversiteit haalde hij ongeveer alle beroemde schrijvers van Nederland naar Enschede om een lezing te komen geven. Adriaan Roland Holst, Martinus Nijhoff, Nescio, Carrie van Bruggen, Eduard du Perron, Menno ter Braak, Hendrik Marsman, A. den Doollaard, Jacques Bloem en vele vele anderen. In een brief uit 1939 aan Menno ter Braak schrijft Eduard du Perron: ‘Ik ga vast bij Van Leeuwen logeeren, als hij maar van die verdomde manier om iedereen voor een lezing te charteren wou afzien.’

Niet alleen Eduard du Perron maar ook alle andere schrijvers die naar Enschede kwamen, logeerden meestal bij Van Leeuwen in Huis Drienerwolde. Daar heeft Van Leeuwen het boekje ‘Avonden op Drienerwolde, herinneringen en ontmoetingen’ over geschreven.

Ik denk dat u nu snapt waar de naam ‘Drienerwolde lezing’ vandaan komt, maar daarvoor heb ik toch ook nog een andere naam nodig. Het was de oprichter van de Stichting Literaire Manifestaties Enschede, Henny Hamhuis, die deze lezing voor wat betreft de naam, koppelde aan Huis Drienerwolde. Henny Hamhuis werd in 1927 in Almelo geboren als zoon van een kleermaker, maar verhuisde naar Enschede toen zijn vader daar een confectiefabriek stichtte. Hoewel het de bedoeling was dat Henny in de fabriek zou komen te werken, lag zijn belangstelling toch meer bij de letteren. Hij werd journalist bij de regionale editie van Het Parool voor Enschede en Hengelo. De leiding van die krant lag in handen van Gerard van het Reve sr, de vader van Gerard en Karel. Na een korte tussenstop in Amsterdam, waar hij taal- en letterkunde studeerde, keerde hij in 1949 terug naar Enschede om weer journalist te worden. Daarnaast begon hij teksten te schrijven voor revue- en cabaretgezelschappen. Die teksten vielen op en zo kwam hij bij de AVRO terecht, waarvoor hij hoorspelen voor de radio ging schrijven. Daardoor kwam hij in contact met componisten Ruud Bos en Joop Stokkermans. Voor die twee componisten schreef hij uiteindelijk de tekst van 120 liedjes. Eén daarvan kent u zeker. Joop Stokkermans had de melodie geschreven voor een liedje voor het roemruchte muziekgezelschap ‘De Spelbrekers,’ waarmee ze mee zouden doen aan het nationale songfestival. Stokkermans belde Hamhuis met de vraag of die daar een tekst voor wilde maken. Hamhuis had het druk, hij was inmiddels creatief directeur van reclamebureau De Zuil, maar schreef binnen een paar uur de tekst voor ‘Kleine kokette Katinka.’ De Spelbrekers wonnen daarmee het nationale songfestival van 1962, maar werden helaas met nul punten laatste bij het internationale songfestival.

Behalve liedteksten, schreef Hamhuis ook gedichten en die schreef hij in het Twents, onder de schuilnaam Hennik van 'n Scheenken.

Net als Willem van Leeuwen, zorgde Henny Hamhuis als voorzitter van de SLME ervoor, dat er vele schrijvers naar Enschede kwamen. En net als bij van Leeuwen, werden die schrijvers vaak bij Hamhuis thuis ontvangen.

Er is nog een naam die ik moet noemen, als het gaat om het stimuleren van het literaire klimaat in Enschede: Jeanne Rol. Zij begon in 1979 haar Musisch Café in de Haverstraat. De formule was simpel: een afwisseling van literaire voordrachten, door regionaal en landelijk bekende schrijvers. Die voordrachten mochten niet langer dan vijf, of voor heel bekende schrijvers tien, minuten duren. Daarna kwam er een muzikaal intermezzo. Jeanne Rol heeft de tweemaandelijks musische avonden maar liefst 28 jaar georganiseerd en daarmee onvoorstelbaar veel beginnende en gevorderde schrijvers een warm podium geboden. Zij schreef trouwens, net als Van Leeuwen en Hamhuis, zelf ook gedichten en ze schreef ook kinderboeken.

Maar liefst drie mensen die zich enorm hebben ingezet om het literaire klimaat in Enschede naar een hoger plan te tillen. Heeft dat ook Enschedese schrijvers opgeleverd? Ik durf die vraag best met 'ja' te beantwoorden, hoewel ik de invloed van die drie inspiratoren op de schrijvers natuurlijk nooit helemaal kan aantonen.

Misschien is Willem Wilmink (1936) wel geïnspireerd door Henny Hamhuis en is hij daarom liedjes gaan schrijven. Hij begon daarmee in

1965 en toen was Henny Hamhuis' 'Kleine Kokette Katinka' al een hit geweest. Wat ik trouwens wel zeker weet, is dat ook Willem Wilmink heeft opgetreden in het Musisch Café van Jeanne Rol. Over Wilmink ga ik u niet te veel vertellen, want u weet ongetwijfeld al heel veel over hem en er is zoveel over hem en zijn werk te vertellen, dat ik daar een aparte Drienerwolde lezing voor nodig zou hebben. Ik wil graag twee persoonlijke herinneringen aan Wilmink met u delen.

Zoals u vast wel weet, was Willem Wilmink gepromoveerd neerlandicus en universitair docent aan de uva, de universiteit van Amsterdam. Hij heeft daar tot 1978 gewerkt en woonde o.a. in Amsterdam, Zeist en Capelle aan de IJssel. In al die plaatsen bleef hij verlangen naar zijn Enschede en daar schreef hij ook over. Als jochie van een jaar of zestien in de jaren '70 van de vorige eeuw, was ik groot fan van cabaretgroep Don Quishocking. Ik kreeg het met een aantal vrienden zelfs voor elkaar dat de groep bij ons op school kwam optreden. Het was een prachtig optreden en ik heb me dood gelachen, maar ik heb ook gehuild. Dat deed ik toen ze het nummer 'De oude school' zongen. Pianist Pieter van Empelen had de muziek geschreven en de tekst was van...precies: Willem Wilmink. Een tekst die hij rond 1970 geschreven had en waaruit dat verlangen naar Enschede, of beter nog, naar zijn lagere school aan de Javastraat, heel duidelijk blijkt. De tekst begint als volgt: 'Ach, zou die school d'r nog wel zijn/kastanjebomen op het plein/de zware deur/platen van ridders met hun kruis/en van Goejanverwellesluis/geheel in kleur.' En de tekst eindigt zo: 'Het moet er allemaal nog zijn/de deur, de bomen en het plein, de grote heg/alleen die mooie lichte plaat waarop een kleine dessa staat/is misschien weg/Bali, Lombok, Soemba, Soembawa, Floris,

Timor, enzovoort.’ Toen Wilmink in 1991 eindelijk weer in zijn geliefde Enschede aan de Javastraat kwam wonen, was de school er nog wel, maar het was inmiddels de islamitische basisschool Al Ummah geworden. Ook daar schreef hij over: ‘Vol sombere doemgedachten/ geraakte ik in een straat/ waar meisjes aan het spelen waren/ en we kwamen aan de praat/ Turkse en Surinaamse/ en sommige autochtoon/ en ze hadden er nauwelijks weet van/ ze speelden er gewoon.

Het gedicht ‘De oude school’ is trouwens later opnieuw op muziek gezet door Enschedeër Harry Bannink en toen gezongen door Wieteke van Dort en ook door Nynke Laverman en Henk Elsink. Maar mij heeft de versie van Pieter van Empelen en de uitvoering door Don Quishocking het meest ontroerd.

De tweede herinnering aan Wilmink die ik graag met u wil delen is de volgende. Ik ben in 1988 in Enschede komen wonen. Ik zal u eerlijk bekennen dat ik plat sprekende stadsgenoten nauwelijks kon verstaan. Toen ik in 1992 bij Broekhandel Broekhuis binnenliep om een boek te kopen, zag ik op de toonbank grote stapels liggen van een klein boekje dat ‘Heftan tattat’ heette. Ik zag dat het was geschreven door Willem Wilmink. Een hulpvaardige medewerker van Broekhuis, wist mij te vertellen dat de titel plat Enschedees was (‘kuuperdieks’ zoals Wilmink het zelf noemde) voor ‘hij heeft het aan zijn hart gehad.’ Ik heb het boekje meteen gekocht en heb mij daarmee, en met de hulp van mijn visboer Hans Keizer, het Twents enigszins weten eigen te maken.

Niet alleen Henny Hamhuis en Willem Wilmink schreven liedjes, we

hadden ook nog Henk Elsink. Elsink is in 1935 in Enschede geboren en al in zijn kinderjaren maakte hij revues. Hoewel hij eigenlijk lithograaf zou worden, trok het artiestenvak hem te sterk en toen hij een talentenjacht won, werd hij fulltime artiest. Elsink schreef veel van zijn werk zelf en dat heeft o.a. soms mooie, maar ook hilarische liedjes opgeleverd. 'De kleine Johanna' is wat mij betreft het hoogtepunt. Het is eigenlijk heel flauw, maar het is onmogelijk niet in de lach te schieten. Het is een door Hugh den Ouden geschreven tango, waarop Elsink voortdurend letters omwisselt en die dan weer goed zet. Hij zingt dus 'Wat het lot haar zegen brouw' eh... 'Wat het lot haar brengen zou.' Ook muzikaal gaat er van alles mis. Elsink begint met zingen, als het orkest nog het intro speelt, of hij zingt niet als het orkest al klaar is met het intro. Om het nog flauwer te maken, worden allerlei woorden letterlijk genomen door de orkestleden, die dan een bijpassend geluid produceren. Bij 'Tranen schieten haar tekort' hoor je een pistoolschot en bij 'En werpt een blik door het venster heen' gooit een slagwerker een blikje op de grond. Het woord 'heen' in dit zinnetje verradt trouwens Elsinks Twentse afkomst. Mocht u dit lied onverhoopt niet kennen, dan raad ik u van harte aan het op youtube te gaan beluisteren.

Overigens schreef Henk Elsink in latere jaren ook boeken. Onder de naam Elsinck, met ck, heeft hij meerdere thrillers geschreven die door publiek en pers goed werden ontvangen.

En daarmee kom ik op de boekenschrijvers. Ook daarvan kende en kent Enschede er in de 20e en 21e eeuw veel. Laat ik beginnen met de man die de meeste boeken (51 om precies te zijn) schreef: Willem Brakman.

Hoewel Brakman in Den Haag werd geboren, begon hij met schrijven toen hij in 1957 bij dertien textielfabrieken in ‘het onliefblijke stadje E.’ bedrijfsarts werd. Hij was toen inmiddels veertig jaar oud. Vijf van zijn boeken spelen zich af in Enschede, dat hij dus een ‘onliefblijk stadje’ vond, zoals hij de Emmastraat ‘een lange boerse straat’ vond. Brakman voelde zich niet thuis in Enschede (hij woonde lange tijd op de Prinsestraat) en zijn werk vond hij vreselijk. Hij had een kantoor op de twaalfde verdieping van een torenflat aan de Boulevard. Als hij mistroostig uit het raam kijkt, denkt hij: ‘Wat een hinderlijk lelijke stad. In deze van lelijkheid nauwelijks te begapen omgeving die de voortdurende uitstraling van een ijskou heeft, raakte ik de wanhoop steeds meer nabij.’ Die uitspraak doet mij een beetje denken aan Willem Diemer die Willem van Leeuwen in 1948 had opgevolgd als leraar Nederlands aan het Enschedees Lyceum. Diemer, die ook schrijver was, beschreef Enschede in een artikel als ‘de meest beklagenswaardige stad die er voor mij bestaat.’

Nog zo’n schrijver die Enschede niet echt leuk vond, was natuurlijk Jan Cremer jr. Ik zeg er jr. bij, omdat de vader van Jan Cremer, die elektricien en ‘koopman in elektrische apparaten’ was, ook een boek heeft geschreven. Hij deed in zijn boek ‘Op de fiets de wereld in’ verslag van zijn fietstocht naar Palestina. Over Jan Cremer jr. hoef ik, net als over Willem Wilmink, weinig te vertellen, u kent hem al. Maar over zijn relatie met Enschede wil ik wel wat zeggen. In een interview zegt Cremer: “In Enschede werd je geboren om te vertrekken.” Maar hij zegt ook: ‘Trots ben ik erop dat ik in die stad geboren ben. Ik heb er voor honderd procent mijn schrijverschap aan te danken.

Zonder Enschede had ik nooit mijn magnum opus ‘De Hunnen’ kunnen schrijven.’ ‘De Hunnen’ is een driedelige romancyclus, die speelt in de Tweede Wereldoorlog waarin ‘de hunnen’ de Oost-Europeaanen zijn die in de textielindustrie kwamen werken. Cremers moeder was een Hongaarse en zij werd door de Enschedeërs met achterdocht bekeken. Zij werd zelfs, na de oorlog, als NSB’er opgepakt, omdat ze een beetje Duits sprak. Het moge duidelijk zijn dat Jans enigszins ambivalente houding ten opzichte van Enschede daar vandaan komt.

Dit brengt mij op een laatste anekdote die ik u wil vertellen. Toen de moeder van Jan Cremer, overigens samen met Jan, werd opgepakt, werd zij opgesloten in de fabriek van Scholten. En dat brengt mij op de schrijver Jaap Scholten. Een jaar of tien geleden mocht ik voor de SLME drie Twentse schrijvers interviewen: Jaap Scholten, geboren en getogen in Enschede, Marcel Möring, ook geboren in Enschede en Tommy Wieringa die in Goor is geboren. Op een goed moment kregen we het tijdens het interview over schrijven over Twente. Marcel Möring had net bekend dat zijn boek ‘Louteringsberg’ inderdaad gesitueerd was op de Holterberg. Jaap Scholten heeft natuurlijk veel over Twente geschreven in zijn boeken over de textielfamilies, waartoe hij zelf behoorde. Vervolgens begonnen Scholten en Möring Wieringa een beetje te jennen: het was toch te gek dat hij nog nooit een boek had geschreven dat in Twente speelde. Ik beaamde als interviewer dat ik het ook leuk zou vinden als hij dat eens zou doen. Dat beloofde hij vervolgens ter plekke en warempel, een jaar of twee later verscheen ‘De heilige Rita’ dat zich in een fictief dorp bij Tubbergen afspeelt. Toen ik Wieringa voor mijn 6V leerlingen als spreker op mijn school had uitgenodigd, vertelde hij mijn leerlingen dat hij

‘De heilige Rita’ had geschreven, omdat dat moest van hun leraar Nederlands. U begrijpt dat ik enorm in aanzien steeg bij mijn leerlingen.

Nou moet ik u nog iets vertellen over J.J. van Deinse, die het Twents Volkslied schreef, en over Johan Buursink, fel pleitbezorger van de Twentse taal, en over ds. Anne van der Meiden, die o.a. streekromans schreef, en over A.L. Snijders, beroemd om zijn Z(eer)K(orte)V(erhalen)’s, en over Peter Buwalda, die Enschede en de campus van de UT als decor gebruikt in zijn romans, en over H.H. ter Balkt over wie net een boek is uitgekomen, en over...

U begrijpt, als ik dat doe, zit u toch nog tot morgenochtend hier. Ik ga terug naar mijn initiële vraag: is er sprake van 700 jaar Enschedese literatuur? Ik denk dat je dat best mag zeggen. Alle sagen, mythen, legendes, volksverhalen, gedichten en liedjes vaak in het Nedersaksisch doorverteld of geschreven uit de 14e t/m de 16e eeuw, zijn wat mij betreft literatuur van de mooiste soort. In de 17e en 18e eeuw werd het even wat rustiger in literair Enschede, maar die schade werd in de 19e en 20e eeuw meer dan ingehaald.

Ik kan me voorstellen dat het u een beetje duizelt van alle namen en verhalen die u nu gehoord heeft. U kunt het allemaal nog eens rustig nalezen in het boekje dat u van deze lezing krijgt. Ik hoop dat mijn verhaal u tot ‘leering ende vermaak’ gestrekt heeft.

Overzicht Drienerwoldelezingen:

Jaar	Schrijver/spreker	Titel
2024	Anton de Goede	Het volgen van een eenpersoons fanfareorkest met tien tips voor op weg
2023	René Appel	Het Nederlands. Verleden, heden, maar ook een toekomst?
2022	Martin de Haan	De stijl van de vertaler; Vertalen als vorm van literatuur
2021	Theo Hakkert	In en naast de tradities; het dichterschap van H.H. ter Balkt
2019	Michel Krielaars	Het verdwijnen van de Rode Mens
2018	Atte Jongstra	Zesentwintig lezingen, en één Janus van Drienerwolde
2017	Noordervliet, N.	De roman als Phoenix
2016	Coelman, B.	Prima la musica, poi le parole ? Gedachten bij de wisselwerking tussen literatuur en muziek
2015	Etty, E.	Willem Wilmink dromer, dichter en gek
2014	Buelens, G.	Bepaald geen kleine oorlog, de eerste wereldoorlog en de literatuur in Nederland
2013	Otterspeer, W.	Waar de politiek de literatuur snijdt. Over Hermans en Vestdijk en hun 'vriendschap'.
2012	Pleij, H.	De elfde van de elfde; niet uitgegeven
2011	Mathijssen, M.	De nalatenschap van Harry Mulisch
2010	Wynia, G.	De droom waarmee mijn geschiedenis begon
2009	Blom, O.	Goeie God, wat een oog! Jan Wolkers & Claude Monet

2008	Grijp, L.P.	Het Antwerps liedboek, een bron van laatmiddeleeuws vermaak.
2007	Abdolah, K.	De boodschapper en De Koran
2006	Maas, N.	Een brief van Gerard Reve.
2005	Klötters,J.	Willem Wilmink de causeur.
2004	Hofman,P.	De nieuwe naamgever. Over de controverse tussen Lucebert en Bertus Aafjes.
2003	Voskuil,M.	Het gewone leven ijdel en nietig Boudewijn Büchs constructie van een autobiografie.
2002	Wispelaere, P. de	Louis Paul Boon Vergeten straat. De mislukking van een utopie.
2001	Evers,K.	Niemand is waterdicht. De jonge Bert Schierbeek en het literaire experiment.
2000	Ornée,G.	De crypto-literatuur in de romans van Harry Mulisch.
1999	Vegt,J. van der	De vreemdeling in de spiegel. Het alter ego bij Hans Andreus en A.Roland Holst.
1998	Etty,E.	‘...die niemand kan verklaren,...’De hogere werkelijkheid van J.J.Voskuil
1997	Anbeek,T.	De roman: verleden en toekomst.
1996	Deel,T.van	Allemachtig, wat een belastend verhaal is dat zeg !
1995	Frerichs,L.	Een appel valt in de stilte. Over het schrijverschap van Nescio.
1994	Poppe,E.	Menno Ter Braak en de filmiga.
1993	Akker,W.J. van den	De Enschedese lezing van Martinus Nijhoff
1992	Moor, dr. W.A.M.	Schatbewaarder tussen coryfeeën